

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Bu məktublarnın hər birində Şərq ruhu bariz şəkildə üzə çıxır. Hər şey aydındır, amma heç nə həm də aydın deyil. Əlvən Mirzənin Şah İsmayıl məktubu, İsmayılın cavabı, Sultan II Bəyazidin Əlvən Mirzəyə məktubu (onu Şah İsmayıl qarşı çağırır, kömək vəd edir), Sultan Muradın II Bəyazidə məktubu, Şah İsmayılın II Bəyazidə məktubları, II Bəyazidin Şah İsmayıl cavabları, Şah İsmayılın Məhəmməd Şeybani ilə məktublaşmaları, Şah İsmayılın Misir sultanı Qansu Qıruya göndərdiyi məktub, Sultan Səlimin Şah İsmayıl göndərdiyi məktublar... Bu yazılar romanın beş süturnu təşkil edir və qeyd olunmalıdır ki, ona yeni təvəvət verir. Dəqiq deyə bilmərəm, müəllif bu məktublarnın originalı ilə tanışdır, ya yox, məktublarnın məzmunu originala uyğundur, ya uyğun deyil, ancaq bir məsələ var ki, bu məktublarda pafos, beləgət, zəncirvari məntiq, sətiraltı işarələr dövrün və müəlliflərin tam ruhuna uyğundur. Məktublardakı ehtiyatkarlıq, sözlərin seçilməsi, fikrin üstüörtülü çatdırılması hadisələrlə həməhənglik təşkil edir, ruhi təbəddüləti bir az da dərinləşdirir.

Romanda hadisələr geniş planda, şəxslənməmiş bir şəkildə təsvir edilir. Baş verənlərin əsasını isə qanlı döyüşlər, müharibə səhnələri təşkil edir. Yazıçı müharibə səhnələrini çox ustalıqla təsvir edir, baş verən hadisələri detallarmadək incələyir. Müharibə səhnələrinin bu dərəcədə professionalılıqla qələmə alınması onu göstərir ki, müəllif baş verənlərin məgzinə gedib çıxıb, döyüş səhnələrinin bütün texnologiyasını mənimsəyib və öz fantaziyası ilə tarixi faktları olduqca ustalıqla bir-birinin içində əridə bilib. Misallar çəksək, uzun vaxt aparar. Fikrimizi bir faktla yekunlaşdıraraq. Yazıçının məharətlə təsvir etdiyi bir döyüş səhnəsinə nəzər yetirək: "Qarapiri bəy Qacar döyüş ustası idi. Onun ən ağır savaşılarında sürətli manevr etməsi, döyüşün ağırlıq mərkəzini tez-tez dəyişməsi həmişə düşməni çaş-baş salırdı". Tozqoparan ləqəbli Qarapiri bəy Qacar bu döyüşdə həlak olmuşdu. İsmayıl tacqoyma mərasimində bu igid döyüşçünü ürekağrısı ilə xatırlayıb və təsəlli tapırdı ki, o, indi babasının məqbərəsində uyuyur.

Romanın ən incə məqamları sevgi ilə süslənmiş, müharibə və siyasətin sıxışdırılıb çıxarıldığı məhəbbət dolu səhnələrdir. Bütün ətrafda qanlı döyüşlərin cövlan elədiyi bir vaxtda Şah İsmayıl mənəvi inancın ləyiqli formasını tapdığı məhəbbətə sığındı: "Əslində İsmayıl günəş üzli Şahbigə xanımı çoxdan tanıyırdı. Bilirdi ki, Əbdi bəyin qızıdır. Gözəlliyinə, görkəminə görə atası onu qızların şahı adlandırdı. Elə bu üzədən onun əsl adı unudulmuşdu. Hamı elə "Tacli" deyə çağırırdı". Təbrizin "Həşti-Behişt" adlanan şah bağçasında Şah İsmayıl Tacli xanımın görüşləri munis bir qələmlə, romantik duyğularla təsvir edilir. Bu saf məhəbbət öz işığında həyatın bütün problemlərini əridir, eyni coşğu ilə Şah İsmayılın qəlbini nura bələyir, ona saf, təmiz, ilahi duyğular bəxş edir. Lələsi Qəmbər ağanın (Sultan Murad elçi sifətində gəlmiş Qəmbər ağası ağısaqqal çağında atların ayaqları altında tapdardır) sözləri bu anlarda həmişə qulağında səslənirdi: "Sevgidə kamillik tapan hakimiyyətdə də kamillik olar". Yazıçı belə məqamlarda şeir parçalarından, Xətəinin qəzəllərindən də yerli-yerində, məqamında istifadə edir.

Başqa bir eşq misalı Sultan Səlimlə Hafizə arasında yaşanır. Hansı məmləkətdənsə əsir götürülmüş bu qız uşaqlıqdan sarayda böyümüşdü. Sultan II Bəyazid əvvəlcə bu izdivaca razı olmur. Sonradan Səlimin inadları və Nureddin Sarıgözün məsləhətlərindən sonra razılaşır. Səlim nə qədər qəddar, şəhərpərəst, xudbin, hakimiyyət hərisi olsa da, məhəbbət qarşısında bir o qədər aciz və köməksizdir. Onun bu sifətləri yazıçı tərəfindən dəqiq strixlərlə verilmişdir.

"Çaldıran yolu" romanında Şah İsmayılın ətrafında toplanan əmirlərin, döyüş başçıların şəxsiyyəti, portret cizgiləri müəllif tərəfindən peşəkarlıqla yaradılmışdır. Ətrafda baş verənləri müşahidə etmək, onu təhlil süzəcindən keçirmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, dünyaya bəsirət gözü ilə baxmaq onun yaratdığı qəhrəmanlara xas cəhətlərdir. Şahını ürəkədən sevmək, onun yolunda mərd-mərdənə ölüme getmək, ona sıdqrəkədən bağlılıq bu şəxslərin mənəvi keyfiyyətləridir. Onlar Hüseyn bəy Lələ Şamlı, Əmir Zəkəriyyə, Şəmsəddin Lahicani, Abdin bəy Davaçı Şamlı, Bayram bəy Qaramanlı, Məhəmməd xan Ustaclı, Əbdi bəy Şamlı, Abdal bəy Dədə, Xadim bəy Xülafe, Qarapiri bəy Qacar, İlyas Halvaçoğlu və başqaları idi. Onlar təkə döyüşdə qılınc çalmaq ustası deyildilər, həm də qəlb və zəka sərkərdələri idilər. Qol döyüşündə, meydan savaşında fərqləndikləri kimi, Şahın yaxın məsləhətçiləri, söz, ağıl, düşüncə döyüşçüləri idilər.

lەرle, ciddi-cəhdle döyüşdən yayınır, müharibəyə girməməyə çalışırdı. Sultan Səlimin təhqirlərlə dolu məktublarına cəmi bir cavab verdi. Səliqlə, təmkinlə yazılmış cavab məktubunda sülhdən, barışdan söhbət açılırdı. Səlim isə qan-qan deyirdi. Axır ki, o gün gəlib çatdı. 1514-cü ilin avqustunda Maku yaxınlığında Çaldıran düzündə qoşunlar üz-üzə durdu. Osmanlı ordusuna gecə hücumunun təşkili təklifinə Şah İsmayıl məşhur cavabını verir: "Biz karvanbasan quldur deyilik ki, gecə hücum eləyək". Beləliklə, türk dünyasının iki qüdrətli söz və qılınc cəngavəri arasında bu qirgin tarix səhifələrinə adi hadisə kimi yazılmadı. Burada iki qardaş üz-üzə durmuşdu və uzudan da bütün türk dünyası idi. Əslində burda qalib və məğlub tərəf yox idi. Məğlub olan külli türk əlemi idi.

Ən böyük əqideni və dövləti yaratmaq üçün əlindən gələni edən, canından-qanından keçən Şah İsmayıl taleyin sınağı ilə üz-üzə gəlmişdi. Burada onun öz şəxsi həyatının bir parçasını da puç elədiyi aydın görünürdü. Qandan-qadadan nə qədər qaçsa da, tale onu məhz ora sürükləmişdi. Ətrafına baxdı, süzgün nəzərlərdə dörd tərəfinə göz atdı. Canı qədər sevdiyi xanımı Tacli gözə dəymirdi. "Şah İsmayılın gözü gəzirdi Hüseyn bəy Lələ Şamlını, Məhəmməd xan Ustaclını, Durmuş xanı, Nureli bəyi, Əbdi bəyi, qeyrilərini... an-

Loğman RƏŞİDZADƏ

"ÇALDIRAN" HÖKMÜ

Yazıçı əks qütbün adamlarını, düşmən tərəfin personajlarını da dolğun, tarixi gerçəkliyə uyğun təsvir edir. Əlvənd Mirzə, Murad Mirzə, II Bəyazid, Sultan Səlim, Şeybani xan və başqaları tipik xüsusiyyətləri ilə hadisələr arasında boy göstərirlər.

"Qardaş qardaşı mərdənə vurdum deyən yalan sözlər" (Şah İsmayıl Xətai) və "Sanma şahım hər kəsi sən sadıqanə yar olur" (Sultan Səlim Yavuz) şeirlərinin ovqatı oxucunu hadisələrin finalına kökləyir. Məhz hadisələrin kulminasiya nöqtəsi də "Çaldıran" döyüşünə hazırlıq ərəfəsində yaşanır. Sultan Səlim artıq hakimiyyətə yiyələnmişdir. Atası II Bəyazid boğdurulmuş, qardaşları Sultan Qorqud və Sultan Əhməd döyüşdə öldürülmüşdü. Nureddin Sarıgözün onun haqqındakı düşüncələri Səlimin xarakterini çılpıqlığı ilə açıb göstərir: "...Səlim heç vaxt kimsəyə güzəştə gedən deyil. Çünki onun üçün hakimiyyət atasından da, qardaşlarından da, hətta vacib olduğu məqamda övladlarından da daha üstündür". Sultan Əhməd öldürüləndən sonra oğlu Sultan Murad tərəfdarları ilə Şah İsmayıl sığındı. Sultan Səlim qardaşı oğlunun üzərinə 30 minlik ordu göndərdi. Sultan Murad qələbə çaldı. Sultan Səlim öz-bək hakimi Übeyd xana məktub yazıb onu Şah İsmayıl qarşı təhrik etdi. Übeyd xan Xorasana hücum eləyib bəzi yerləri ələ keçirdi. Bu döyüşlərdə Nəcmi bəy bəy Bayram bəy Qaramanlı həlak oldu. Anadoluda Şah İsmayıl tərəfdarlarına, şiə aşıqlarına, Şahqulu Baba üsyançılarına qarşı mübarizə üçün Sultan Səlim Osmanlının baş müfəttiş Hərnəz Əfəndinin dini fəvasını aldı. Qızılbaş tərəfdarlarının qanı su yerinə axıdıldı. Bütün bunlar "Çaldıran" a aparırdı. Şah İsmayıl bütün vasitə-

caq onlar yox idilər. Çaldıran həm də onların adları ilə yaşayacaqdı".

Yaralı şah əndişələr içində qovrulmağına baxmayaraq, qayada, mağarada gizlətdiyi məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad və şəxsi saray xəttatı Mahmud Nişapurinin taleyilə maraqlanıb. Tez onları tapmaq üçün adamlar göndərir. Yir-yığış əlayib Təbrizi tərək eləyəndə məlikşüara Həbibini və sazəndələrin başçısı Aşiq Dirili Qurbanini görmür. Deyirlər ki, onlar Sultan Səlimə sözlərini demək üçün qalırlar. Şah yüngülcə istehza edir. Yəni, Sultan Səlimə bu, təsir edəcəkmidi?.. Bütün bu epizodlar Şah İsmayılın şeirə, sənətə, sənətkarə nə qədər yüksək dəyər verdiyini bir daha sübut edir.

"Çaldıran" öz amansız hökmünü verdi. Baxış bucağının uzaqlığına, insan qəlbini aydınlığına yönələn Şah İsmayıl ideyaları pərən-pərən düşmüşdü. İncəncə zərbə dəymişdi, o inanca ki, bəşəriyyətin birgəliyinə, əmin-amanlığa, humanizmə, sülh və barışa yönəlmişdi. Aydın zəka, xalis mənəvi güclə görmək istədiklərinin, həyata keçirməyə çalışdıqlarının üstünə qara bulud kölgəsi düşmüşdü. Mənevəyyat əlminde bütün ziddiyyətlərin öz yerini var, onların çözlənməsi isə vaxta, zamana məhkumdur. Şah İsmayıl da "Çaldıran"-dan sonra siyasət, dövlət idarəçiliyi, diplomatıyadan tamamilə uzaqlaşdı. Elə bil heç əvvəlki çilgün xarakterli hökmdar deyildi. Sanki birdən-birə yüz yaş qocalmışdı. Çünki "Çaldıran" onu sındırılmışdı. Və şeirlərlə baş-başa qalmışdı, onlara sığınmışdı:

*Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zamanımdə,
Vəzirimdər qəmi-qüssəm, oturmüş iki yanımdə...*